

1939 йил 23 августда имзоланган Молотов-Риббентроп шартномаси мана 80 йилдан кейин тарихий жанглар майдони бўлиб колмоқда. Гитлер ва Сталин Полша ва Болтикбўйи давлатларини Германия ва СССР ўртасида бўлиб олган хужжатнинг махфий протоколи янада тортишувларга сабаб бўлади. Москва унинг мавжудлигини фақат 2019 йилда тан олди

Иккинчи Жаҳон Урушининг Буюк Британиялик тарихчи Рожер Мурхаус пакт ва унинг оқибатлари ҳақида энг мукаммал "Иблис Иттифоқи" (The Devil's Alliance) муаллифи. 2019 йил август ойида унинг Полша-1939: "Гитлерга қарши биринчи" китоби Полшада босилиб чиқди, унинг инглизча версияси "First to Fight" сентябрда чиқади. Константин Эггерт «Сноб» учун Мурхаус билан нима учун Сталин ва Гитлер келишиб олгани ва бугунги воқеалардан қандай сабоқ олиш кераклиги ҳақида суҳбатлашди.

□ . Нима учун 1939 йил августнинг тўрт ҳафталиги бугунги кунда бугунги кунда жуда муҳим?

Ушбу шартноманинг имзоланиши нафақат ташқи дунё, балки Германия ва СССР халқларини ҳам хайратда қолдирди. Бу очик осмонда гумбурлаган момақалдирок каби бўлди. Ашаддий душманлар деб ҳисобланган режимлар тўсатдан келишиб олдилар. Ўшанда кўпчиликка сиёсат қонунлари тесқари ўгирилганга ўхшарди. Аммо ушбу битимнинг аҳамияти нафақат уруш бошланишига ҳисса қўшганлигидир. Одамлар ушбу ҳодисанинг тарихий баҳоси ҳақида баҳслашади. 1989 йилда Литва, Латвия ва Эстонияда бўлиб ўтган норозиликларни, айниқса, "Болтик йўли" кампаниясини эсланг, икки миллион одам Вилнюсдан Таллингача занжир бўлиб туришган эди. Мустиқлик тарафдорлари ушбу намоёишни Совет Иттифоқи томонидан мустиқ Болтикбўйи давлатларини жиной босиб олишни бошлаган пакт имзоланганининг 50 йиллигини эслаш учун ташкил қилдилар.

□ . 1939 йил - бу мамлакатларнинг халқаро ҳуқуқ олдидаги тенглиги гоёси, айтилиқ, бугунги кундаги даражада мустиқкам бўлмаган пайт. Ўшанда содир бўлган воқеаларни бугунги ахлоқ ҳақидаги гоёларга асосланиб ҳулоса қилиш мумкинми?

Ҳа, одатда ўтмиш воқеаларига бугунги баҳони татбиқ этмаслик керак. Аммо бу алоҳида ҳолатда, ҳатто ўша давр меъёрларига қўра, пакт чуқур шокни келтириб чиқарди, қонун

ва ахлок нуктаи назаридан жуда шубхали воқеаларни келтириб чикарди. Мен Полшанинг босиб олинishi, Болтиқбўйи давлатларининг аннексияси ва уларнинг аҳолисига қарши оммавий катагонлар ҳақида гапиряпман. Хатто замон меъёрлари бўйича ҳам СССР ва Германиянинг ҳаракатлари қораланишга лойиқдир.

□. Ушбу воқеаларнинг совет ва замонавий русча варианты қуйидагича: агар Буюк Британия ва Франция билан коллектив ҳавфсизлик бўйича музокаралар 1939 йил апрелдан августгача ўтказилмаган бўлса, пактнинг имзоланиши амалга оширилмаган бўлар эди. Сталиннинг, бошқа чораси бўлмаган эмиш. Бунда ҳақиқат уруғлари борми?

Маълум даражада. Кремл ҳар доим Ғарбни танқид қилади: сиз 1938 йилда Мюнхенда Гитлер билан биринчи бўлиб битим тузгансиз, Сталин ҳам фақат шундай қилди, лекин бир йилдан кейин. Аммо бу тарихий ҳақиқатга зид бўлган иккиюзламачи ва ёлгончи позиция. Мюнхен келишувини Гитлер ва Сталиннинг Москва пакти билан солиштириш мумкин эмас. Шундай бўлса-да, Мюнхен келишуви тинчликни сақлаш учун уриниш эди, хатто муваффақиятсизликка учраган бўлса ҳам, Молотов-Риббентроп пактида - уруш бошлаш учун тайёргарлик ва асос бор эди. Бу маънода Мюнхен шартномаси ва Гитлер-Сталин пактини таққослаб бўлмайди. Шундай қилиб, Кремлнинг далиллари, улар айтганидек, "ўтмайди".

Коллектив ҳавфсизликка келсак, 1930 йилларнинг охирида, унинг муваффақиятсизлиги бошқа сабаблар билан боғлиқ. Масалан, Ғарб мамлакатлари СССРга ёвузликнинг асосий моҳият эканлигини кўриб, ишонишмади. Дипломатия учун қийин давр, ҳеч кимнинг оддий танлови бўлмаган давр эди.

□. Демак, инглизлар ва французлар хатто жамоавий ҳавфсизлик тўғрисидаги дастлабки келишувга рози бўлиш учун ҳам Сталинга етарлича ишонишмади деяпсизми? Кейин нима учун улар Москвада музокараларни бошлашди?

Мен бунини шундай тушунаман: инглизлар ва французлар Москвага шошилмаслик ҳақида кўрсатма юборган. Менимча, Лондон ва Париж Гитлерни Москва билан иттифок тузиш эҳтимоли билан кўрkitмокчи ва бу иттифок принципаал жихатдан қанча мумкинлигини текширишга уринишган. Аммо улар Сталин билан иттифок тузиш тўғрисида жиддий ўйламадилар. Ғарб на Сталинга, на Гитлерга ишонмади. Эҳтимол, Сталин билан иттифок СССРга ишонмаган Полшани химоя қилишга ёрдам беради. Поляклар Совет кўшинларини ўз ҳудудларида кўришни орзу қилмаган. Охир оқибат, улар чор Россияси давридаги ҳаётий тажрибани яхшигина эслашди.

Аслида, инглизлар ва французлар агар сиз бир томон билан умумий тилни топишга ҳаракат қилсангиз, сиз ишонмайдиган бошқа томонни кўрkitиш учун унга ишонмайдиган қийин вазиятга тушиб қолдилар. Муаммо шундаки, Гитлер Сталинга Лондон ва Париждан кўра кўпроқ нарсани тақлиф қилиши мумкин эди ва у бунини амалга оширди.

□. Ўйини, қандайдир даражада Буюк Британия ва Франция хатога йўл қўйганми?

Эҳтимол, маълум даражада. Аммо умуман олганда, мен уларни бу ишда айблашни хохламайман. Мен ишонаманки, ушбу мушкул вазиятда улар қўлларидан қилганини қилишга ҳаракат қилишди.

□. Пактни имзолашга тайёргарлик қандай ўтган?

Кўп нарса сахна ортида давом этарди. Масалан, 1939 йил бошида Гитлер Полша рахбариятини Совет Иттифокига хужум қилишда Варшава Берлиннинг кичик шериги ролини ўйнайдиган иттифок таклифи билан чалғитишга ҳаракат қилди. Аммо поляклар, менинг фикримча, фашистларнинг таклифини рад этишди ва жуда тўғри қилишди. Варшавада "икки душман" дипломатик концепцияси устун келди. Унинг сўзларига кўра, Полша Германия ва СССР ўртасида унга тенг даражада душман бўлган. Поляклар бу душманларнинг бирортаси билан бошқа бировнинг босиб олинишига йўл қўймаслик учун иттифок тузмасликка ҳаракат қилдилар.

Варшава бош тортганидан кейин Геринг биринчи бўлиб: "Хўш, агар сиз биз билан битим тузишни истамасангиз, унда, эҳтимол, советлар билан тузамиз." Аввалига бу полякларни Гитлер билан ҳамкорлик қилишдан бош тортиш оқибатлари билан кўрkitишга уриниш эди. Бирок, ўша пайтдан бошлаб, Сталин билан шартнома тузиш гоёси ўз ҳаётини бошлади. Ўша пайтда совет диктатори Лондон ва Париж билан алоқаларда кўнгли қолган эди. Бу тасодиф ўз ролини ўйнади.

□. Гитлер учун "большевиклар" билан қелишиш, эҳтимол жуда қийин бўлган...

Албатта. Аммо бу ерда Германия ташқи ишлар вазирлиги рол ўйнади. У ерда агар Совет даврига тегишли бўлмаган бўлса ҳам, русофил қайфиятлари ҳар доим қучли бўлган. Бу Риббентропни ишонтиришга ёрдам берди ва у ўз навбатида Гитлерни Москва билан битим қўйди эканлигига ишонтирди.

□. Манфаатлар соҳалари қандай аниқланди?

Асосий пакетга бириктирилган махфий протокол - бу бир саҳифадан кўп бўлмаган жуда қисқа ҳужжат. Бу, асосан, ҳужжатда айтилганидек, "худудий ва сиёсий қайта ташкил этиш" ҳолатида иккала томон назорат қилишни истаган ҳудудларнинг рўйхати эди. Ушбу "қайта ташкил этиш" 1939 йилда уруш билан бошланади. Икки мамлакат манфаатларини қамраб олган дастлабки демаркация чизиги Полша марказидан ўтди: Писса, Нарев, Висла ва Сан дарёлари бўйлаб.

Аммо 1939 йил 28 сентябрда Москвада Риббентроп, Сталин ва Молотов ўртасида яна бир учрашув бўлиб ўтди. Ва кейин янги демаркация чизиги чизилган - биринчи чизикдан шарқроқда. Сталин Полша аҳолиси устун бўлган ерларни эгаллашни хоҳламасликка қарор қилди. У белоруслар ва украинлар устунлик қилган Полша ҳудудлари билан чегараланишга қарор қилди. Полшанинг шарқидаги Бук дарёси бўйида янги чизик тортилди. Полша ерларининг берилишини қоплаш учун Сталин Литвани тўлиқ назоратга олди, аммо август ойида Литва ҳудудининг ўртасида демаркация чизиги чизилди. Шундай қилиб, сентябрдан кейин, Болтикбўйи мамлакатларининг ҳар учиси ҳам Москва назоратида эди.

□. Нега немислар Болтикни Сталинга осонгина бердилар?

Гитлер Сталин билан битим тузиши учун жуда қўйди таклиф қилиши керак эди. Совет диктатори нуктаи назаридан у 1939-1940 йилларда эришган ютуқлари мақбул натижа эди. У хоҳлаган ҳамма нарсага эришди: Биринчи Жаҳон уруши натижасида Россия томонидан йўқолган ҳудудлар, Германия билан жуда қўйди иқтисодий битим. Бундан ташқари, у расмий равишда нейтрал позицияни сақлаб қолди. Ҳа, СССР Шарқий Полшани эгаллаб олди ва 1939 йил ноябрда Финляндияга зарба берди. Аммо расмий равишда у уруш бошланишида қатнашмади.

Бундан ташкари, Гитлер Совет Иттифоки кейинчалик Германия харбий кудрати боскинига тушиб қолишига амин эди. Унинг учун бу вақтинчалик шартнома эди, ўша пайтда у биринчи навбатда Полшани яққалаб қўйиши керак эди.

□ . Сизнингча, Полша Германия ҳужумига тайёرمиди?

Агар Полша Германиянинг ҳужум қилишини тасаввур қилса, у янада яхши тайёргарлик қўриши мумкин. Масалан, 1930 йилларни армиянинг зирхли қисмини кучайтириш, шунингдек авиацияни модернизация қилиш. Аммо, ушбу саволларнинг барчасини бугунги кундан туриб бериш яхши. Ҳа, Варшавада улар мамлакатни адоват муҳитида деб тасаввур қилишди. Аммо Полшанинг ишлаб чиқариш қуввати етарлимиди? Иқтисодиёт катта миқёсда қайта қуроллантириши мумкинмиди? Битта қўрсаткич тафсилотлидир. Иккинчи Жаҳон уруши бошланишидан олдинги беш йил давомида Полшанинг харбий бюджети Гитлернинг харбий бюджетининг 3 фоизини ташкил этарди.

Бундан ташкари, Полша раҳбарияти Биринчи жаҳон уруши тажрибасидан нотўғри сабоқ олганга ўхшайди. Унда иштирок этган бошқа давлатларнинг аксарияти келажак зирхли кучларда эканлигини тушунганди. Полшанинг кенг текисликлари ва 1919-1921 йиллардаги Полша-Совет урушидаги галаба - ва бу асосан отликлар уруши эди - Полша харбий раҳбариятини отлик кучларининг аҳамияти ва самарадорлиги тўғрисида ҳулосага олиб келди. Ва улар ҳақиқатан ҳам самарали эди - фақат пиёда аскарларига қарши ва ҳатто 1939 йилда. Бирок, танк бўлинмалари ҳужум қилганда, улар умуман фойдасиз бўлиб қолади.

Ҳулоса қилиб айтганда, поляклар ўзларининг кучлари ва имкониятлари доирасида қўлларидан келган барча ишни қилдилар, шу жумладан харбий ҳаракатлар бошланишидан бир неча кун олдин Буюк Британия ва Франциядан қўшимча қафолатлар олишди. Шунинг учун уларда ўзини айблаш учун қўп асос йўқ.

□ . Кейин яна Буюк Британия ва Франциянинг айблари ҳақида савол тугилади...

Ҳа, мен ишонаманки, бу ҳолатда айбнинг маълум бир қисми уларда. Уларнинг Полшани тарқ этганликлари, уларни яхши томондан қўрсатмайдиган, шармандали тарихий ҳақиқатдир.

□ . Улар нима қилишлари мумкин эди?

Француз ва инглизларда Полшанинг ўзида бўлган урушга аралашуш имконияти йўқ эди. Аммо улар Германияга қарбдан анча кучли ҳужумлар уюштиришлари мумкин эди. Французлар Германиянинг Саар минтақасига янада кучли зарба беришлари мумкин эди ва инглизлар немисларни каттиқроқ бомбардимон қилиши мумкин эди. Бундай ҳолда, урушнинг йўналишини ўзгартириш имконияти мавжуд эди. Бирок, бу амалга оширилмади, Полша ўз ҳолига қолдирилди.

□ . Совет Иттифоки ҳужумига Полша тайёرمиди?

Умуман олганда, поляклар СССРнинг ҳужумини кутишмаган. Гарчи жамоатчилик Молотов-Риббентроп пактидан кейин дарҳол ларзага келган бўлса ҳам. Аммо 1939 йил 17 сентябрь ҳужуми учун қутилмаган воқеа бўлди. Полшанинг Москвадаги элчиси Вацлав Грибовски бу арафада, Кремл Гитлернинг тажовузига қарши ўз мамлакатига ёрдам беришга тайёрлиги тўғрисида баъзи баёнотлар беришини қутган эди. Сталин полякларнинг Москва ўз қўшинларини ёрдамга юборишига ва Кизил Армия ҳужумидан

олдин уларни тўлик химоясиз килиб қўйишига ишонтиришга уриниб кўрди. Совет харбий кучлари хатто тегишли таркибий варакаларни босиб чиқаришган.

□ . Полшанинг шарқда жиддий кучлари йўқ эди...

Ха. Булар асосан захира бирликлари ва Германия тажовуздан кейин ислох килинганлар эди. Сталиннинг ярим миллионлик армиясига қарши уруш ҳаракатларининг асосий огирлиги чегара қўшинлари зиммасида эди, уларнинг ихтиёрида танклар ёки самолётлар йўқ эди. Уларнинг аксарияти факат жасорат ва қахрамонлик билан қаршилиқ кўрсатган. Шунинг эсдан чиқармаслик керак: СССР томонидан бу совет тарғиботида айтилганидек, ҳавфсизликни таъминлаш учун "улуғвор" операция эмас, аниқ тажовузкор ҳужум эди.

□ . Гарбий украиналиклар ва белоруслар Совет қўшинларини қандай кутиб олишди?

Дастлаб, маҳаллий аҳоли Совет қўшинларига жуда дўстона муносабатда бўлишди. Охири оқибат, икки жаҳон уруши ўртасидаги Полша давлати жуда миллатчилик эди. Буни 123 йил давомида чет эл босқини ва болшевиклар билан урушдаги ғалабадан кейин тушуниш мумкин. Шундай қилиб, 20-30-йилларда миллий озчиликларга бўлган муносабат унчалик нозик эмас эди. Шунинг учун дастлаб кўпчилик украиналиклар ва белорусларга озодлик келди деб ўйлашди. Аммо, агар Германия Ғарбда баъзи халқларни, шу жумладан, полякларни йўқ қилиш учун уруш олиб борган бўлса, Кизил Армия бу ерларда синфий уруш олиб борган. Батрақлар ёки ишчилар дастлаб кўрқидиган нарсаси йўқ эди. Бироқ, масалан, савдогарлар, бойроқ бўлганлар яхшигина таъзирини еди. Совет босқинчилари учун сиз украин, белорус ёки поляк эканлигингиз муҳим эмас. Шундай қилиб, маҳаллий аҳолида умидсизлик тезда пайдо бўлди.

□ . Замонавий Россияда, 1939 йилда Сталин 1919-1921 йиллардаги Совет-Полша урушида поляклар томонидан асирга олинган Кизил Армия аскарлари учун ўч олди деган фикр тез-тез тарқалади. Бу қанчалик асосли?

Қайсидир маънода асосли. Мисол келтираман: босиб олинган Полша ҳудудидаги биринчи катагонлар, жумладан, Сибирга депортация килинганлар, бу харбий кўчқиндилар эди. Булар советлар билан урушда ўзини кўрсатган ва Шарқий Полшадаги ерларни муқофот сифатида олган харбий хизматчилар.

□ . Агар Сталин Полшага ҳужум қилмаганида, тарих бошқача бўлиши мумкин эди?

Сталин ҳар доим шарқий Полшани эгаллашни хоҳлаган. Гап шундаки, Германиянинг поляклар устидан тўлиқ ғалабасини кутиш ва ундан кейин бу ҳудудни Гитлердан олиш имконияти бормиди? Менимча, Сталин учун бу қабул қилиниши мумкин эмас эди: икки диктатор бир-бирига ишонмаганлиги сабабли, Полшанинг Кремлга бостириб қириши, аслида, ягона имконият эди.

□ . Аммо сиз Сталин 1941 йил 22 июнда Германиянинг ҳужумига тайёр эмас деб айтдингизми?

Молотов-Риббентроп пактининг муваффақияти унга таъсир қилди деб ўйлайман. 1940 йил ноябрда у Молотовни Берлиндаги музокараларга юборганида, у иккинчи турдаги пактдан умидвор эди. "Келинг, дунёни бўлиб оламиз", деди Молотов унга мезбон бўлган фашистларга. Бундан ташқари, фашистлар Германияси билан яқинлашиш Сталиннинг

ўзи томонидан ишлаб чиқилган, режалаштирилган ва амалга оширилган. Бу унинг шахсий сиёсати ва шахсий муваффақияти эди. Менимча, шунинг учун у Гитлернинг урушга тайёргарлик кўраётгани хақидаги барча огохлантиришларини - "Барбаросса" операциясидан олдинги соатларда ўз разведкачиларидан тортиб немис кочокларигача бўлган барча огохлантиришларга эътибор бермади.

□ . Виктор Суворовнинг Сталин Гитлерга биринчи хужум қилиш учун тайёргарлик кўраётганини қандай баҳолайсиз?

Аниқки, Чикагодаги икки босқинчи сингари, фашистлар ва совет раҳбарлари бир-бирларини ҳамма нарсани ўз қўлларига олишни хошлашда гумон қилишган. Аммо мен Суворов назариясини қўллаб-қувватловчи ҳужжатли далилларни кўрмадим.

□ . Ушбу баҳорда расмий Москва нихоят 1939 йил советлар-нацистлар шартномаси бўйича махфий протоколларнинг нусхаларини Ташки ишлар вазирлиги архивларида нашр этди. Кремл ўнлаб йиллар давомида уларнинг мавжудлигини рад этади. Ушбу фактни қандай баҳолайсиз?

Аввал Горбачев, кейин Элтин 1940 йилда Катинда полякларнинг отиб ташланганлигини тан олишганида, бу яқин тарихга ҳалол ва ҳолис қарашга уриниш эди. Путин режими томонидан махфий протоколларнинг эълон қилиниши умуман бошқача. Менимча, бу Кремлнинг Иккинчи Жаҳон уруши бошланишига оид тарихий ривоятларини ўз назоратига олишга уринишдир.

Афсуски, яқин вақтгача Гитлер ва Сталиннинг қелишуви Ғарб тарихшунослигида деярли қўриб чиқилмади, фақат Польша қаби бевосита таъсир кўрсатган мамлакатлардан ташқари. Тарихнинг Сталинча версияси Ғарбда маълум даражада илдиз отган деб айта оламиз. Сўнгги йилларда фақат Берлин ва Москва шартномалари тобора кўпроқ ёзилмокда ва яхшироқ тушунилмокда. Менимча, Путин раҳбарияти ушбу ривоятни ўз назорати остига қайтаришни истайди.

□ . Молотов-Риббентроп пактининг ва умуман 1939-1940 йиллар тарихининг Европа ва коллектив ҳавфсизлик учун қандай сабоқлари бор?

Бир қарашда саксон йил олдинги воқеалар мутлақо бошқа тарихий шароитларда содир бўлган, шунинг учун улардан бирон-бир аниқ сабоқ олиб бўлмайди. Аммо келинг, батафсилроқ қўриб чиқайлик. Бугунги кунда битим томонларидан бирининг вориси бўлган мамлакат - бу назардан қолган давлат. У қўшниларга таҳдид солади ва унинг нуқтаи назаридан унга тегишли бўлган ҳудудларни эгаллаб олади. Шундай қилиб, доимийлик мавжуд ва бу қатта ташвишга сабаб бўлади. Афсуски, Ғарбда улар эндиликда Путин Россияси таҳдидини англайдилар. Ажабланарлиси шундаки, бу тушуниши жуда қийин бўлаётган мамлакатлардан бири Германия.

Абу Муслим таржимаси